

ZAKŁAD DEMOGRAFII
UNIwersytetu Łódzkiego

Profesor Edward Rosset

demograf i statystyk – w setną rocznicę urodzin

Materiały na Konferencję Jubileuszową
Łódź, 27–28 listopada 1997 r.

JANUSZ INDULSKI

Instytut Medycyny Pracy
im Prof. J. Nofera w Łodzi

JERZY T. KOWALESKI

Zakład Demografii
Uniwersytetu Łódzkiego

WYBRANE CHARAKTERYSTYKI SYTUACJI ETNODEMOGRAFICZNEJ LITWY, ŁOTWY I ESTONII

1. Wprowadzenie

Motywnym skłaniającym do przygotowania tego referatu na dzisiejsze sympozjum było zainteresowanie Prof. Edwarda Rosseta problematyką republik przybałtyckich, jeszcze w okresie międzywojennym, kiedy przeżywały one pierwsze lata i dziesięciolecia niepodległości – uzyskanej lub odzyskanej po zakończeniu wielkiej wojny. Jako efekt wspomnianego zainteresowania można podać między innymi dwa opracowania dotyczące Estonii¹ oraz współudział Prof. Rosseta w powołaniu Towarzystwa Polsko-Estońskiego w Łodzi.

Inny zasadniczy powód, dla którego obszar dawnych republik przybałtyckich może być dla demografa interesujący, to procesy i zjawiska ludnościowe występujące tam po rozpadzie Związku Radzieckiego i ponownym odzyskaniu suwerenności przez wymienione republiki na początku lat 90. Rzeczywisty przyrost lub ubytek ludności, znacznie wyraźniej niż w latach wcześniejszych, kształtuje się tam obecnie, z jednej strony pod wpływem upowszechnienia zachowań demograficznych (szczególnie w zakresie małżeńskości i rozrodczości) wynikających z przykładu wzorców zachodnich², z drugiej strony o jego rozmiarach w poważnym stopniu (zwłaszcza w Łotwie i Estonii) decyduje obecność mniejszości narodowych, wywodzących się głównie ze słowiańskich republik dawnego Związku Radzieckiego.

¹ Zob. E. Rosset, *Estonia współczesna*. Odczyt wygłoszony na zebraniu organizacyjnym Towarzystwa Polsko-Estońskiego w Łodzi, 4 lipca 1933 r., Łódź 1933; i d e m, *Estonia w przeszłości i teraźniejszości*, Łódź 1934.

² Mówiąc o wzorcach zachodnich mamy na uwadze przestrzeń polityczną, nie geograficzną.

2. Opis populacji republik przybałtyckich³

Wśród 10 krajów leżących nad Bałtykiem bądź graniczących z jego cieśninami Estonia, Litwa i Łotwa należą do najmniejszych zarówno terytorialnie, jak i pod względem liczby mieszkańców. Ich udział w całym tym obszarze stanowi zaledwie 0,8%. Całkowita powierzchnia omawianych republik wynosiła bowiem w roku 1995 175 000 km², podczas gdy obszar wszystkich krajów bałtyckich przekraczał 19 000 000 km², a bez Federacji Rosyjskiej sięgał 2 000 000 km². Łączna liczba osób zamieszkujących w 1995 r. Litwę, Łotwę i Estonię wynosiła 7 712 000, co stanowiło około 2,5% ogółu mieszkańców krajów bałtyckich⁴ (zob. tab. 1). W sumie więc potencjał ludnościowy rozpatrywanego obszaru jest relatywnie mały i jego udział w zaludnieniu basenu Morza Bałtyckiego, biorąc pod uwagę tempo zmian liczby mieszkańców, w najbliższych latach nie będzie się powiększał.

Rozmieszczenie ludności charakteryzuje się względnie wysokim udziałem mieszkańców miast, bliskim w każdym przypadku 70% (Estonia – 70,6, Litwa – 68,4, Łotwa – 68,7% w roku 1994). Przyspieszone tempo procesu urbanizacji w republikach wschodniobałtyckich wystąpiło dopiero po drugiej wojnie światowej, kiedy po aneksji przez ZSRR w 1940 r. i późniejszej okupacji niemieckiej stanowiły one część Związku Radzieckiego.

Tuż przed drugą wojną udział ludności miejskiej na Litwie sięgał 23%, w Łotwie i Estonii nieznacznie przekraczał 30%. Szybki przyrost liczby i odsetka mieszkańców miast w zaludnieniu następował w wyniku intensywnej industrializacji, której towarzyszył przepływ ludności ze wsi do miast, a w przypadku Łotwy i Estonii także masowy napływ osiedlającej się w miastach ludności rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej. Mniejszy napływ Rosjan miał miejsce na teren Litwy. Chociaż i tutaj, według ostatniego spisu powszechnego ludności przeprowadzonego w Związku Radzieckim w 1989 r. Rosjanie stanowili w największych miastach wysoki odsetek ogółu mieszkańców (np. w Wilnie 20%, w Kłajpedzie 28%).

³ Grupa rozpatrywanych krajów określana jest w publikacjach kilkoma nazwami. A. Maryański, autor kilku opracowań dotyczących badanych obszarów nazywa je państwami bałtyckimi lub wschodniobałtyckimi. Zob. A. Maryański, *Litwa, Łotwa, Estonia*, PWN, Warszawa 1993, s. 7.

⁴ Zob. Rocznik statystyczny 1996, GUS, Warszawa 1996, s. 71; *The Baltic Sea States*, Central Statistical Office, Warsaw 1995, s. 7.

Tabela 1

Powierzchnia i ludność w krajach basenu Morza Bałtyckiego w 1995 roku (stan na połowę roku)

Kraj	Powierzchnia		Ludność	
	w tys. km ²	%	w tys.	%
Dania	43,1	0,2	5 230	1,8
Finlandia	338,1	1,8	5 110	1,7
Niemcy	356,7	1,9	81 640	27,3
Norwegia	312,7	1,7	4 360	1,5
Polska	312,7	1,6	38 588	12,9
Federacja Rosyjska	17 075,4	89,5	147 860	49,4
Szwecja	450,0	2,4	8 830	2,9
Estonia	45,2	0,2	1 492 ^a	0,5
Litwa	65,2	0,3	3 710	1,2
Łotwa	64,6	0,3	2 510	0,8
Razem	190 074,9	100,0	299 330	100,0

^a Stan w dniu 31 XII 1994 r.

Źródło: Rocznik statystyczny 1996, GUS, Warszawa 1996.

Oprócz industrializacji dużą rolę w napływie migracyjnym do republik przybałtyckich miała militaryzacja tego obszaru. Jedynym, naprawdę wielkim zespołem miejskim na omawianym obszarze jest stolica Łotwy, Ryga, z liczbą mieszkańców sięgającą w końcu lat osiemdziesiątych 900 000. Spadek liczebności populacji tego miasta w ostatnich latach (do 840 000 w 1994 r.) utrzymuje się w wyniku ubytku naturalnego oraz ujemnych sald migracji powodowanych głównie wyjazdami Rosjan.

Stolice pozostałych dwu krajów, tzn. Litwy i Estonii, również mają wielkomiejski charakter i pełnią funkcję centrów życia gospodarczego, politycznego, kulturalnego i naukowego.

W roku 1989 Wilno liczyło 590 000 mieszkańców, w pięć lat później 584 000, w Tallinie w podanych latach odpowiednio 472 000 i 443 000. Warto jeszcze zwrócić uwagę, że w przypadku Łotwy niemal 1/3 ludności zamieszkuje stolicę, dla Estonii udział zaludnienia przypadający na Tallin wynosi prawie 30%, a na Litwie mieszkańcy stolicy stanowią tylko 16% ogółu ludności. Przy czym, w dwu największych miast litewskich (Wilno i Kowno – razem ponad 1 mln mieszkańców) zamieszkiwało ponad 27% całej populacji kraju.

Cechą charakterystyczną osadnictwa wiejskiego na większości obszaru republik nadbałtyckich jest jego znaczne rozproszenie. Kolektywizacja rolnictwa po drugiej wojnie światowej nie zmieniła w sposób radykalny wcześniej ukształtowanych struktur wielkości miejscowości wiejskich. Przykładem wyjątkowo dużego rozproszenia osadnictwa poza miastami może być Łotwa, gdzie w początkach lat 70. było 106 000 miejscowości wiejskich,

czyli ponad dwukrotnie więcej niż w tym samym czasie w Polsce (43 000). Przeciętna liczba mieszkańców wsi łotewskiej mieściła się wówczas w przedziale 6–10 osób⁵. Przy opisywanym typie osadnictwa migracje ze wsi do miast prowadziły do niemal całkowitego wyludnienia się części obszarów wiejskich oraz koncentracji ludności w dużych miastach; stąd też podane wcześniej wysokie udziały mieszkańców stolic w zaludnieniu badanych krajów.

Czynnikiem oddziałującym na bieżące procesy i zjawiska demograficzne, zarówno w obrębie ruchu naturalnego, jak i migracji zewnętrznych jest ukształtowana struktura narodowościowa ludności. Z wcześniejszych uwag wynika, że żaden z krajów omawianej grupy nie jest jednolity narodowościowo. Również w okresie ich powstawania i odbudowy po pierwszej wojnie światowej istniało tam zróżnicowanie etniczne o innym jednak charakterze niż obecnie. Najbardziej homogeniczna w znaczeniu etnicznym była w okresie międzywojennym ludność Estonii. Według spisu ludności z roku 1934 mniejszości narodowe stanowiły tam tylko 9% ogółu ludności, z czego 5,6% przypadało na Rosjan oraz 1,5% na Niemców. Udział żadnej z pozostałych narodowości występujących w okresie międzywojennym w Estonii nie przekraczał 1%⁶.

Przemieszczenia ludności z obszaru Estonii w latach 1940–1945 sprawiły, że tuż po zakończeniu drugiej wojny światowej kraj ten był niemal jednorodny etnicznie i językowo, a Estończycy stanowili prawie 98% ogółu ludności. Po 15. latach ich udział w zaludnieniu zmniejszył się do niespełna 75%, a w roku 1989 wynosił 61,5% ogółu mieszkańców. W tym samym roku w stolicy kraju Tallinie Estończycy pozostawali w mniejszości (46,8%) w stosunku do traktowanych łącznie pozostałych narodowości, przede wszystkim Rosjan (42%) oraz Ukraińców i Białorusinów. Proces wzrostu udziału Estończyków wśród mieszkańców kraju rozpoczął się w latach 90. zwłaszcza po odbudowie samodzielności państwowej w sierpniu 1991 r. W roku 1995 stanowili oni już 65% ludności Estonii. Sygnalizowany przyrost dokonywał się w rezultacie odpływu migracyjnego, jak i malejącego, przyrostu naturalnego w subpopulacji ludności nieestońskiej⁷. Warto zaznaczyć, że w wypowiedziach reprezentujących opinie władz estońskich jako mniejszości etniczne w Estonii traktuje się tylko 38 000 osób, czyli niespełna 3% populacji kraju. Pozostałych ponad pół miliona emigrantów oraz ich potomków w pierwszym pokoleniu (według danych dla roku 1995) uznawano

⁵ A. Maryański, *Litwa, Łotwa, Estonia*.

⁶ A. Maryański, *Narodowości świata*, PWN, Warszawa 1994, s. 75.

⁷ Szersze informacje na temat przemian w strukturze narodowościowej ludności Estonii zamieszczają publikacje: *European Population Conference. Preceedings*, vol. 2, 23–26 March 1993, Geneva, Switzerland, U. N., New York and Geneva 1994, s. 141, 143 oraz *Recent Demographic Developments in Europe 1995*, Council of Europe Press, Strassbourg 1995, s. 95.

za stałych rezydentów, przed którymi stoi konieczność wyboru obywatelstwa (estońskiego lub innego). Przy czym wybierając obywatelstwo inne niż estońskie rezydenci nie tracili prawa do stałego pobytu na terenie Estonii. W sumie, w połowie lat 90., w wyniku wcześniejszych migracji, Estonia była krajem, w którym ponad 25% populacji urodziło się za granicą (głównie w innych republikach dawnego Związku Radzieckiego). Wśród europejskich krajów, których liczba mieszkańców przekraczała w tym czasie 1 mln, odsetek ten należał do najwyższych⁸.

Powojenne migracje wywarły duży wpływ na zmiany w strukturze etnicznej ludności również w Łotwie. W połowie okresu międzywojennego (1930 r.) Łotysze stanowili około 75% mieszkańców kraju. Tuż po zakończeniu drugiej wojny światowej opisywany udział wzrósł (w granicach republiki z tego okresu) do 85%⁹, a w końcu lat 80. wynosił już tylko 52%. Dopiero po roku 1990 udział Łotyszów zaczął wyraźnie wzrastać i w połowie roku 1995 wynosił już 55%¹⁰. Łączny odsetek Rosjan, Białorusinów i Ukraińców wśród mieszkańców Łotwy w granicach republiki z podanych lat zmieniał się następująco¹¹:

1930 – 12,5,

1959 – 29,9,

1989 – 42,0%.

Mniejszość narodowa polska w Łotwie na początku lat 90. liczyła około 60 000 osób, co stanowiło nieco ponad 2% mieszkańców.

Na uwagę zasługuje fakt, że w 7 największych miastach łotewskich (Ryga, Dyneburg – Daugavpils, Lipawa Jēgawa, Jūrmala, Windawa, Rzeżyca) skupiających 3/4 całej ludności miejskiej etniczni Łotysze w 1989 r. stanowili mniejszość, a przedstawiciele trzech wymienionych wcześniej narodowości słowiańskich z obszaru b. Związku Radzieckiego partycypowali w zaludnieniu udziałem wynoszącym 57%. Odsetek Łotyszów wśród mieszkańców stolicy kraju – Rygi – wynosił w tym samym czasie 36%. Osobliwa pod względem etnicznym sytuacja ukształtowała się w Dyneburgu, gdzie Łotysze stanowili na początku lat 90. tylko 13% mieszkańców, Rosjanie 58%, Ukraińcy i Białorusini 12%, Polacy zaś 13%. Z podanych informacji wynika że etnicznie łotewski charakter zachowały tylko obszary wiejskie, skupiające mniej niż 1/3 ogółu mieszkańców Łotwy. Udział ludności litewskiej w granicach własnego państwa, a potem republiki wchodzącej w skład ZSRR był przez 70 lat, poczynając od roku 1918, stabilny i zawierał się w przedziale

⁸ Zob. *European Population Conference...*, s. 141, Na podstawie niepełnych danych można wnioskować, że w Łotwie odsetek mieszkańców urodzonych poza dzisiejszymi granicami republiki był jeszcze wyższy.

⁹ *Op. cit.*, s. 221

¹⁰ Zob. *Recent Demographic Developments in Europe...*, s. 163.

¹¹ A. Maryański, *Narodowości świata*, s. 75,

78–80%¹². Zmieniały się natomiast obszar i granice, stąd też np. na terytorium należącym dziś do Litwy w roku 1930 Litwini stanowili około 65% mieszkańców. Drugą co do wielkości grupą etniczną byli na tym obszarze Polacy (18,5%), trzecią natomiast Żydzi (8,3%). Według oszacowań A. Maryańskiego odsetek Rosjan wśród ludności zamieszkującej w latach 30. dzisiejsze terytorium Litwy nie przekraczał 3%¹³. Trzy wspomniane grupy etniczne skupione były przede wszystkim w obecnym Regionie Wschodnim ze stolicą państwa, który w okresie międzywojennym należał do Polski.

Przemiany w strukturze narodowościowej Litwy po drugiej wojnie światowej, aż do końca lat 80. przejawiały się przede wszystkim we wzroście udziału Rosjan, Białorusinów i Ukraińców łącznie do 12,1% w 1989 r. (w tym Rosjan 9,4%) oraz zmniejszaniu się odsetka Polaków wśród mieszkańców omawianego kraju (do 7% w roku 1989). Jak już sygnalizowano, w miastach litewskich odsetek mieszkańców narodowości rosyjskiej był znacznie wyższy niż średnio w kraju. Podobnie jak we wcześniej rozpatrywanych republikach nadbałtyckich, w latach 90. postępuje dość wyraźny jego spadek. Równocześnie wzrasta powoli odsetek Litwinów wśród ogółu ludności. W roku 1995 przekraczał on już 80%¹⁴, a w przedwojennych granicach tego państwa był wyższy od 90%. W pozostałych dwu republikach (Łotwa, Estonia) odsetek ludności rodzimej był w tym samym czasie odpowiednio o 26 i 16 punktów niższy od istniejącego na Litwie.

Oprócz wymienionych wcześniej narodowości, w poszczególnych krajach występują bądź występowały po pierwszej wojnie małe liczebnie inne mniejszości, jak np. Tatarzy i Karaimi na Litwie, Liwowie należący do ugrofińskiej grupy językowej w Łotwie, Szwedzi i Finowie w Estonii. Znikomy obecnie jest w republikach bałtyckich udział mniejszości niemieckiej, która zwłaszcza na obszarach dzisiejszej Łotwy i Estonii w przeszłości historycznej odgrywała dużą rolę gospodarczą. W przypadku Litwy i niektórych regionów Łotwy podobną uwagę można odnieść do mniejszości żydowskiej. Mozaika narodowościowa rozpatrywanych republik jest konsekwencją ich rozwoju historycznego, w tym także faktu, że był to obszar

¹² Według spisu przeprowadzonego na Litwie w 1924 r., ludność rodzima stanowiła 84% mieszkańców państwa. W wynikach tego badania zaniziona została prawdopodobnie o 2/3 liczba ludności polskiej. Zob. A. Maryański, *Litwa, Łotwa, Estonia*, s. 32.

¹³ A. Maryański, *Ludność rosyjska w byłym ZSRR poza granicami Rosji*, PISM, Warszawa 1994, s. 7.

¹⁴ O rosnącym udziale Litwinów wśród mieszkańców kraju można wnioskować badając strukturę narodowościową emigrantów, w której przeważają w ostatnich latach Rosjanie. Napływ ludności nielitewskiej w latach 1991–1994 był minimalny, zaś salda migracji ujemne. Zob. *Recent Demographic Developments...*, s. 177.

ścierania się w przeszłości interesów politycznych i gospodarczych dawnych i dzisiejszych potęg obszaru Morza Bałtyckiego, takich jak Rosja, Niemcy, a wcześniej Szwecja i Polska.

3. Rola migracji zewnętrznych w kształtowaniu przyrostu rzeczywistego

Obserwacja procesów historycznych, zwłaszcza w wieku XX pozwala stwierdzić, że przemianom politycznym, w wyniku których niepodległość uzyskiwały nowe państwa lub w części albo w całości znikaly z map istniejące wcześniej, towarzyszą najczęściej znaczne transfery ludności mające charakter migracji międzynarodowych. Często też w takich sytuacjach występuje odwrócenie dotychczasowych kierunków strumieni migracyjnych. Sygnalizowany proces można było również obserwować w pierwszej połowie lat 90. we wszystkich republikach bałtyckich. W latach 1960–1989 efekty migracji zewnętrznych dla Litwy, Łotwy oraz Estonii były dodatnie. Dominującą część ruchu migracyjnego stanowił napływ ludności, do każdej z rozpatrywanych republik z pozostałych regionów Związku Radzieckiego oraz odpływ w kierunku odwrotnym. Marginalną część salda migracji stanowiły w tym czasie efekty przepływów ludności pomiędzy poszczególnymi krajami bałtyckimi a krajami Europy Zachodniej oraz leżącymi poza Europą. Znaczący udział w tym ostatnim przepływie, zwłaszcza w przypadku Litwy w latach 70. i 80., miały wyjazdy ludności pochodzenia żydowskiego do Izraela oraz innych krajów zachodnich. W kontekście kierunku przepływów ludności w migracjach międzynarodowych rok 1990 dla Łotwy i Estonii, a 1991 dla Litwy były datami przełomowymi. Od tego czasu wymienione kraje legitymują się ujemnymi saldami migracji zagranicznych. Największe udziały w wysokości tych sald powstawały w wyniku przepływu ludności pomiędzy omawianymi republikami a krajami należącymi do Wspólnoty Niepodległych Państw (chodzi przede wszystkim o Rosję, Ukrainę i Białoruś).

Wyjątkowy pod tym względem był rok 1992, w którym ujemne saldo migracji republik nadbałtyckich ze słowiańskimi krajami WNP wynosiło 96 200, z czego na Rosję przypadało 60 100. Sama emigracja Rosjan, Białorusinów i Ukraińców z Litwy, Łotwy i Estonii znacznie przekroczyła w tym roku 100 000 i kształtowała się na poziomie 5% liczebności tych mniejszości na badanym obszarze w roku 1990.

Łączne salda migracji dla omawianych republik w roku 1992 wynosiły:

- Litwa 22 200,
- Łotwa 46 900,
- Estonia 33 800.

Następne lata charakteryzowały się zmniejszeniem przepływów ludności, czego efektem były również malejące co do bezwzględnych rozmiarów, choć nadal ujemne salda migracji. Na przykład w roku 1994 wynosiły one według nieco wcześniej podanej kolejności krajów odpowiednio: -2,6, -18,8, i -7,8 tys.¹⁵ Mimo otwartych granic od roku 1991 niewielkie są rozmiary emigracji z republik nadbałtyckich do krajów Europy Zachodniej i Północnej oraz do Ameryki Północnej. Nie obserwuje się też narastania tego zjawiska, chociaż gotowość wyjazdu z kraju jest często deklarowana przez osoby z młodszych grup wieku produkcyjnego¹⁶. Na uwagę zasługuje w tym względzie odpływ kilkuset do tysiąca osób w skali poszczególnych lat z Estonii do Finlandii (w 1994 roku ujemne saldo dla Estonii wynosiło 747) oraz do Niemiec. Ujemne salda migracji Łotwy z Niemcami w latach 1991–1995 mieściły się w przedziale 400–600 osób.

Ilościowe efekty migracji pomiędzy badanymi obszarami a pozostałymi nie wymienionymi tu krajami Europy były znacznie mniejsze.

Jednym z głównych, choć nie artykułowanych wprost, celów polityki migracyjnej republik nadbałtyckich jest osiągnięcie struktury narodowościowej z większym udziałem ludności rodzimej. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim Estonii i Łotwy. Wspomnianym celom służą między innymi przyjęte, niskie kwoty imigracyjne (Estonia 0,1% aktualnej liczby mieszkańców) oraz finansowe wspieranie repatriacji rozumianej nie tylko jako powroty Łotyszów bądź Estończyków do swoich krajów, lecz również jako dobrowolne wyjazdy przedstawicieli mniejszości narodowych do krajów ich pochodzenia. Według prawa łotewskiego otrzymują oni rekompensatę finansową za pozostawione nieruchomości (domy, mieszkania). Równocześnie, zwłaszcza w Estonii, władze wykazują dużą aktywność zmierzającą do integracji imigrantów i stałych rezydentów z resztą społeczeństwa. Przejawia się to między innymi w finansowaniu nauczania języka estońskiego dla mniejszości narodowych oraz naturalizacji imigrantów, którzy deklarują zainteresowanie otrzymaniem obywatelstwa i spełniają określone prawem warunki. Najważniejsze z nich, w świetle ustawy z początku 1995 r., to: wiek 15 lat i więcej, posiadanie statusu stałego rezydenta w Estonii przez co najmniej 5 lat, znajomość konstytucji estońskiej oraz języka tego kraju¹⁷. O rozmiarach przyrostu rzeczywistego w skali kraju decyduje efekt migracji zewnętrznych (S_m) oraz przyrost naturalny (P_n). Wielkości te mogą mieć wartość dodatnią lub

¹⁵ Wszystkie dane w tym fragmencie na podstawie: *Recent Demographic Developments...*

¹⁶ Zob. *European Population Conference...*, s. 229.

¹⁷ W świetle danych Rady Europy obywatelstwo estońskie w latach 1991–1995 uzyskało 52 000 imigrantów, a prawo stałego pobytu 158 000 osób. Zob. *Recent Demographic Developments...*, s. 96.

ujemną i pozostawać wobec siebie w różnych relacjach. W przypadku Estonii spadek zaludnienia w okresie 1990–1995 był wynikiem kumulacji, z wyjątkiem roku otwierającego, ubytku naturalnego ludności i ujemnych sald migracji. W roku 1990 przyrost naturalny był jeszcze w wymienionym kraju dodatni (1,8‰). W latach 1991–1993 bezwzględna wartość ujemnych współczynników salda migracji wielokrotnie przewyższała stopę przyrostu naturalnego, mającą również znak ujemny (odpowiednio: –5,1‰ i –0,3‰ w roku 1991, –21,9‰ i 1,4‰ w roku 1992 oraz –9,4‰ i –4‰ rok później). W Litwie ubytek liczby mieszkańców zaczął występować od roku 1992, natomiast ubytki migracyjne utrzymują się od roku 1991 i są one podstawowym czynnikiem sprawczym spadku zaludnienia kraju. Jednakże i tu po roku 1994 obserwuje się ujemne współczynniki przyrostu naturalnego rzędu –1%.

W Łotwie, podobnie jak w Estonii, zmniejszanie się zaludnienia kraju obserwuje się z roku na rok od początku lat 90. Ujemny współczynnik przyrostu naturalnego wystąpił tu po raz pierwszy w roku 1992 i wykazuje od tego czasu tendencje malejącą (coraz większy ubytek). Bezwzględne wielkości tego miernika w pierwszej połowie lat 90. były jednak niższe od rozpatrywanych bez znaku, ujemnych współczynników salda migracji zewnętrznych. Można zatem stwierdzić, że w przypadku każdego z rozpatrywanych krajów większą wagę w spadku zaludnienia miały efekty migracji niż następstwa ruchu naturalnego. Potwierdzają ten fakt dane przedstawione w tab. 2. Znaczna intensywność migracji zagranicznych w pierwszej połowie lat 90. była również czynnikiem mogącym wpłynąć na spadek częstości urodzeń wynikających z powstrzymywania się od prokreacji przez osoby podejmujące decyzję o migracji.

4. Czynniki kształtujące reprodukcję ludności

Przekształceniom polityczno-ustrojowym w rozpatrywanych republikach nadbałtyckich, podobnie jak w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, towarzyszyły zmiany w procesach powstawania i rozpadu małżeństw jak również w zachowaniach prokreacyjnych. Pierwsze oznaki tych zmian w postaci powolnego spadku częstości wstępowania w związki małżeńskie oraz zmniejszania się współczynników urodzeń żywych i częściowych współczynników płodności kobiet, szczególnie w obrębie grup wieku 20–39 lat, występowały już w latach 80. jednakże nie były one tak wyraźne jak w ciągu kilku ostatnich lat.

Współczynniki przyrostu rzeczywistego w republikach nadbałtyckich w latach 1990–1995

Rok	Litwa			Łotwa			Estonia		
	współczynniki na 1000								
	przyrost natu- ralny	saldo mi- gracji	przyrost rzeczy- wisty	przyrost natu- ralny	saldo mi- gracji	przyrost rzeczy- wisty	przyrost natu- ralny	saldo mi- gracji	przyrost rzeczy- wisty
1990	4,6	3,0	7,6	1,2	− 3,3	− 2,1	1,8	− 2,6	− 0,8
1991	4,0	− 1,4	2,6	0,0	− 4,1	− 4,1	− 0,3	− 5,1	− 5,4
1992	3,2	− 5,9	− 2,7	− 1,5	− 17,6	− 19,1	− 1,4	− 21,9	− 23,3
1993	0,2	− 3,5	− 3,3	− 4,8	− 10,7	− 15,5	− 4,0	− 9,1	− 13,1
1994	− 1,0	− 0,7	− 1,4	− 6,8	− 7,4	− 14,2	− 5,3	− 5,1	− 10,4
1995				− 7,4			− 5,0		

Źródło: *Recent Demographic Developments in Europe 1995*, Council of Europe, Stassbourg 1995; Rocznik statystyczny 1996, GUS, Warszawa 1996; *World Population 1996*, UN, New York 1996.

Wobec spadku wysokości współczynników małżeństw i utrzymywania się wysokiej częstości rozwodów relacja ilościowa rozwodów do liczby zawieranych małżeństw powiększa się. W roku 1994 np. na 1000 zawartych małżeństw w Estonii przypadało 755 rozwodów, w Litwie 476, a w Łotwie 733. Przypomnijmy że w Polsce w tym samym czasie opisywana relacja wyrażała się liczbą 148, a rok później 185. Podane tu wartości współczynników należą do najwyższych w Europie, podobnie jak współczynniki rozwodów, których wysokość na 1000 osób wynosiła w 1994 roku w Estonii 3,7, na Litwie 3 oraz w Łotwie 3,3. Tylko w słowiańskich republikach Wspólnoty Niepodległych Państw omawiane współczynniki kształtują się na podobnym lub nieco wyższym poziomie. Przedstawione wielkości, a także fakt, że bilans małżeństw od kilku lat jest w rozpatrywanych republikach ujemny, są świadectwem kryzysu rodziny rozumianej jako formalne małżeństwo bez dzieci lub z dziećmi.

Malejąca skłonność do zawierania związków małżeńskich (zwłaszcza w Estonii i w Łotwie) w opinii autorów zajmujących się tą kwestią ma swoje uzasadnienie ekonomiczne oraz powodowane jest upowszechnieniem się wzorców zachowań występujących w krajach Europy Zachodniej i Północnej (szczególnie w krajach skandynawskich), których cechami są między innymi: duży udział związków nieformalnych, zwłaszcza w młodszych grupach wieku, stosunkowo późne wstępowanie w pierwszy związek małżeński, wysoki udział dzieci rodzących się poza małżeństwami¹⁸. Taki typ zachowań

¹⁸ P. Zwindrinš zauważa, że w Danii i Szwecji w latach 80. połowa kobiet w wieku 20–24 lata pozostawała w związkach konsensualnych. Udział kobiet z tej samej grupy wieku

i formowania rodzin jest bardzo powszechny wśród ludności rodzimej w Estonii, gdzie na początku lat 90. w kohortach osób młodych (20–29 lat) 60% pierwszych trwałych związków miało charakter nieformalny. Wśród migrantów do Estonii z obszarów słowiańskich kohabitacja była zjawiskiem znacznie rzadszym¹⁹. Następstwem dużego udziału nieformalnych związków jest w Estonii wysoki odsetek dzieci rodzących się poza małżeństwami (w różnych latach kalendarzowych bieżącej dekady 35–40%), wyższy nawet od występującego w większości krajów zachodnich. Wśród dzieci rodzących się jako pierwsze przekracza on nawet 40%, co wiąże się z faktem, że około 80% poczęć, w przypadku pierwszego dziecka, ma miejsce poza związkiem małżeńskim, a tylko niespełna połowa przyszłych rodziców znajdujących się w opisywanej sytuacji w 1993 r. decydowała się zawrzeć taki związek²⁰.

Mniejsza skłonność do zawierania związków małżeńskich w latach 90. zwłaszcza w Estonii, wynika także z sytuacji ekonomicznej, przejawiającej się w spadku, na początku dekady, dochodów realnych osób i gospodarstw domowych²¹, a także z utraty preferencji, które w gospodarce centralnie planowanej posiadały młode pary małżeńskie przy ubieganiu się o mieszkanie²². Jednej z przyczyn wyraźnie malejącej częstości wstępowania w związki małżeńskie w pierwszej połowie lat 90. w republikach nadbałtyckich (ze-stawienie współczynników małżeństw dla poszczególnych lat niżej) można również doszukiwać się w zwiększeniu rozmiarów emigracji słowiańskich mniejszości narodowych z badanych krajów w tym czasie.

Rok	Współczynniki małżeństw na 1000		
	Litwa	Łotwa	Estonia
1989	9,4	9,2	8,1
1990	9,8	8,8	7,7
1991	9,2	8,4	6,6
1992	8,0	7,2	5,7
1993	6,4	5,6	5,1
1994	6,3	4,5	4,9

będących w formalnych związkach małżeńskich był o połowę niższy. Zob. P. Zwindrinš, *Population Reproduction in the Baltic Region*, „Yearbook of Population Research in Finland 1989”, The Population Research Institute, Helsinki 1989, s. 42.

¹⁹ Na ten fakt, jak również na inne różnice występujące w zachowaniach demograficznych Estończyków i mniejszości słowiańskiej w tym kraju zwraca uwagę A. Vikat w pracy: *Family Formation in Estonia*, The Finnish Demographic Society, Helsinki 1994, cyt. za J. Lindgren, *Seven Doctoral Theses in Demography*, „Yearbook of Population Research in Finland 1994–1995”, s. 103.

²⁰ Zob. *European Population Conference...*, s. 144.

²¹ Zob. A. Trumm, D. Kutsar, U. Oja, *Transformation Process in Estonia. A Challenge for Social Policy*, „Yearbook of Population Research in Finland 1993”, s. 106.

²² Zob. J. Lindgren, *Seven Doctoral Theses...*, s. 104.

Należy jednak dodać, że obniżka wysokości współczynników małżeństw współwystępuje z wysokimi nadal udziałami związków zawieranych przez osoby nie tej samej narodowości. Na przykład w Łotwie w ponad 1/3 małżeństw skojarzonych w roku 1994 partnerzy należeli do różnych nacji. Fakt ten jest świadectwem braku izolowania się grup etnicznych pomimo napięć, które mogły powstawać pomiędzy nimi jako konsekwencja sytuacji politycznej z przed roku 1990.

Tabela 3

Współczynniki charakteryzujące rozrodność i reprodukcję ludności w republikach przybałtyckich w latach 90.

Rodzaj współczynnika	Litwa		Łotwa		Estonia	
	1990	1994	1990	1994	1990	1994
Współczynnik urodzeń żywych na 1000 osób	15,3	11,5	14,2	8,5 ^a	14,2	8,8 ^a
Urodzenia pozamałżeńskie jako % ogółem	7,0	10,8	16,9	26,4	27,1	38,2
Współczynnik dzietności teoretycznej	2,00	1,54	2,02	1,40	2,04	1,45
Współczynnik reprodukcji netto	0,97	0,73	0,96	0,67	1,01	0,70

^a 1995.

Źródło: Jak w tab. 2.

Tabela 4

Przeciętne dalsze trwanie życia noworodka oraz osób w wieku 40 ukończonych lat w republikach przybałtyckich w latach 1960–1994

Rok	Litwa				Łotwa				Estonia			
	e ₀		e ₄₀		e ₀		e ₄₀		e ₀		e ₄₀	
	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
1960	65,0	71,0	.	37,0	65,2	72,4	.	.	64,3	71,6	.	.
1970	65,0	75,0	32,0	37,0	65,5	74,4	.	.	65,3	74,4	.	.
1980	67,0	75,0	32,0	37,0	63,6	73,9	.	.	64,2	74,4	.	.
1990	65,0	76,0	31,0	38,0	64,2	74,6	29,0	37,0	64,7	74,9	30,0	37,0
1994 ^a	62,8	74,9	.	.	61,6	73,8	.	.	64,1	75,0	.	.
2000 ^b	64,9	76,0	.	.	63,3	74,9	.	.	63,8	74,8	.	.

^a Dla Łotwy dane z roku 1993, a dla Estonii z 1992.

^b Według prognoz ONZ z roku 1995.

Źródło: Estonia. *The Transition to a Market Economy*. The World Bank, Washington 1993; Latvia. *The Transition to a Market Economy*. The World Bank, Washington 1993; Lithuania. *The Transition to a Market Economy*. The World Bank, Washington 1993; *Recent Demographic Developments; World Population Prospects. The 1994 Revision*, UN, New York 1995.

Zmniejszającej się w latach 90. liczbie zawieranych małżeństw towarzyszył spadek liczby urodzeń. W roku 1994 było ich w Łotwie i Estonii odpowiednio o 42 i 43% mniej niż siedem lat wcześniej. Dla Litwy w tym samym czasie omawiany spadek wyniósł 28%. W podobnym tempie obniżała się stopa urodzeń, której poziom w Łotwie i Estonii w połowie bieżącej dekady ukształtował się już poniżej 10‰ (zob. tab. 3). W Litwie współczynniki urodzeń były nieco wyższe od występujących w dwu pozostałych republikach. Wynikało to z wyższej płodności kobiet zwłaszcza w grupach wieku 20-24 i 25-29 lat²³. Sygnalizowany proces redukcji rozrodczości utrzymywał się w rozpatrywanym okresie również w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej (w Polsce np. ubytek liczby urodzeń w latach 1987-1994 wynosił 21%). Na omawianym tu obszarze tempo opisywanych zmian było jednak szczególnie wysokie i tak jak niemal wszędzie w Europie, kształtowane przez spadek liczby urodzeń w małżeństwach, który przyczynił się pośrednio do wzrostu udziałów urodzeń poza małżeństwami. W rezultacie, znaczny przyrost odsetka urodzeń pozamałżeńskich w latach 1990-1994 (zob. tab. 3) odbywał się przy zmniejszeniu liczby takich zdarzeń w Estonii (o około 600) i stabilności ich wielkości w Łotwie (około 6400). Tylko w przypadku Litwy, w okresie 1990-1994, można mówić o wzroście częstości urodzeń pozamałżeńskich, których liczba w roku zamykającym wynosiła około 4630 i była wyższa o 16% niż 5 lat wcześniej.

Przedstawione efekty przemian małżeńskości i postaw prokreacyjnych, mające – w opinii polityków i demografów z krajów przybałtyckich – swoje przyczyny głównie w sytuacji ekonomicznej są równoznaczne z tendencją do reprodukcji zawężonej. Przeobrażenia w strukturze demograficznej jako czynnik sprawczy wspomnianych zmian odegrały znacznie mniejszą rolę. Obecne współczynniki płodności całkowitej (lub dzietności teoretycznej), jak i współczynniki reprodukcji netto, gdyby miały utrzymać się również w przyszłości, nie zapewnią prostej zastępowalności generacji²⁴. Zresztą już dzisiaj, o czym wspomniano wcześniej, występuje we wszystkich badanych krajach przewaga liczby zgonów nad urodzeniami.

Wysoka częstość zgonów ludności dorosłej, szczególnie mężczyzn powyżej 30. roku życia, jest kolejnym negatywnym zjawiskiem w stosunkach demograficznych Litwy, Łotwy i Estonii. Przez ostatnie dziesięciolecia bardzo wyraźnie podniósł się poziom współczynników zgonów w wyniku chorób układu krążenia. Ich udział w ogólnej liczbie zgonów kształtował się

²³ Zmiany rozrodczości na Litwie w długim okresie przedstawia m. in. W. Stankuniene w opracowaniu: *Demografizacja sytuacji Litwy*, „Prace Instytutu Ekonometrii i Statystyki UL”, nr 98, seria B. *Problemy demografii i zatrudnienia w Polsce i na Litwie*, red. B. Nowakowska, Łódź 1992, s. 33-35.

²⁴ Takie założenie przyjmowane jest przez Departament for Economic and Social Information and Policy Analysis przy Sekretariacie ONZ w środkowym wariancie prognoz ludnościowych dla opisywanych krajów do roku 2015. Zob. *World Population 1996*, UN, New York 1996.

w rozpatrywanych krajach w roku 1994 w przedziale 57–61%. W latach 90. poważnie również wzrosła liczba i częstość zgonów w wyniku przyczyn gwałtownych (urazy, wypadki, zatrucia). W Litwie ta grupa przyczyn w 1994 r. powodowała około 15% wszystkich zgonów; jest to jeden z najwyższych wskaźników w Europie. Zwraca tu uwagę prawie trzykrotny wzrost, w porównaniu do roku 1990, liczby zgonów w wyniku wypadków komunikacyjnych, których sprawca nie był trzeźwy²⁵. Liczba kończących się śmiercią zamachów samobójczych wzrosła w tym samym czasie (1990–1995) w Litwie o 76%. Udział zgonów w wyniku wypadków, urazów i zatruc w dwu pozostałych republikach, choć nie tak wysoki jak w przypadku Litwy, również przekracza 10%. W rezultacie wysokiej umieralności powodowanej głównymi przyczynami (choroby układu krążenia, nowotwory, urazy i zatrucia) i stosunkowo wysokiej, choć malejącej częstości zgonów niemowląt, przeciętne dalsze trwanie życia ukształtowało się w krajach przybałtyckich na krytycznie niskim poziomie. W połowie lat 90. w żadnej w rozpatrywanych republik parametr e_0 dla mężczyzn nie sięgał 65 lat, co więcej – prognozy przyjmują utrzymanie się wysokości tego miernika poniżej wymienionego poziomu również w roku 2000 (zob. tab. 4). Można stwierdzić, że lata bieżącej dekady były okresem zmniejszania się długości trwania życia mężczyzn w Litwie, Łotwie i Estonii. Początek tego procesu miał miejsce znacznie wcześniej, tuż po roku 1970. Różnice bezwzględne w dalszym trwaniu życia mężczyzn i kobiet na omawianym obszarze są

Tabela 5

Struktura ludności według płci i wieku w republikach przybałtyckich
na początku roku 1995 oraz prognoza na rok 2015

Kraj		Liczba osób	Udziały osób przypadające na poszczególne grupy wieku w %				Na 100 mężczyzn przypada kobiet
			razem	0–14	15–64	65 +	
Litwa	1995	3718	100,0	21,8	66,2	12,0	111
	2015	3596	100,0	20,1	64,9	15,0	110
Łotwa	1995	2529	100,0	20,9	65,8	13,3	115
	2015	2204	100,0	17,1	66,1	16,8	116
Estonia	1995	1492	100,0	20,7	66,9	13,0	114
	2015	1320	100,0	17,7	65,7	16,6	111

Źródło: *The Baltic 2a States*. CSO, Warszawa 1995; *Recent Demographic Developments in Europe 1995*; Rocznik statystyczny 1996, GUS Warszawa 1996; *The Sex and Age Distribution of the World Populations. The 1994 Revision*. UN, New York 1994; *World Population 1996*.

²⁵ *Recent Demographic Development...*, s. 173.

ekstremalnie wysokie. W przypadku e_0 przekraczały one w każdym kraju w 1995 r. 10 lat. W Litwie dystans ten na korzyść kobiet wynosił nawet ponad 12 lat. Wysoka nadumieralność mężczyzn w stosunku do kobiet jest jedną z przyczyn bardzo powolnego spadku współczynników feminizacji, bądź też barku zmian w tym względzie. Deformacja struktury ludności według płci (zob. tab. 5) występująca w badanych krajach od zakończenia wojny jest również jedną z negatywnych charakterystyk ich sytuacji demograficznej.

5. Zakończenie

Wielkie problemy małych krajów – tak jednym zdaniem lub hasłem można by określić główne cechy sytuacji demograficznej Litwy, Łotwy i Estonii. Na przełomie stuleci znalazły się one w fazie regresu (w świetle teorii przejścia demograficznego jest to faza posttranzycyjna) wynikającego zarówno ze spadku liczby i częstości urodzeń, jak i wysokiej umieralności. Dodatkową komplikację szczególnie w Łotwie i Estonii stanowią stosunki narodowościowe. Działania i programy podejmowane dla ochrony stanu zdrowia mogą przynieść oczekiwane, pozytywne efekty w postaci spadku częstości zgonów z opóźnieniem. Tymczasem jednak prognozy demograficzne do roku 2015 w wariacie najbardziej prawdopodobnym wskazują na spadek liczby i niekorzystne przemiany struktur przede wszystkim w postaci spadku udziałów dzieci i wzrostu proporcji osób w wieku 65 lat i więcej, co jest równoznaczne z szybko postępującym procesem starzenia się ludności (zob. tab. 5).

Opracowania i materiały źródłowe

- The Baltic Sea States*, Central Statistical Office, Warsaw 1995
Estonia. The Transition to a Market Economy, The World Bank, Washington 1993
European Population Conference. Preceedings, vol. 2, 23–26 March 1993, Geneva, Switzerland, UN, N. York and Geneva 1994
Latvia. The Transition to a Market Economy, The Word Bank, Washington 1993
Lithuania. The Transition to a Market Economy, The World Bank, Washington 1993
 Lindgren J., *Seven Doctoal Theses in Demography*, „Yearbook of Population Research in Finland 1994–1995”
 Maryański A., *Litwa, Łotwa, Estonia*, PWN, Warszawa 1993
 Maryański A., *Ludność rosyjska w byłym ZSRR poza granicami Rosji*, PISM, Warszawa 1994
 Maryański A., *Narodowości świata*, PWN, Warszawa 1994
Recent Demographic Developments in Europe 1995, Counsil of Europe Press, Strassbourg 1995

- Rocznik statystyczny 1996, GUS, Warszawa 1996
- Rosset E., *Estonia w przeszłości i teraźniejszości*, Łódź 1934
- Rosset E., *Estonia współczesna. Odczyt wygłoszony na zebraniu organizacyjnym Towarzystwa Polsko-Estońskiego w Łodzi, 4 lipca 1933 r.*, Łódź 1933
- Stankuniene W., *Demograficzna sytuacja Litwy*, „Prace Instytutu Ekonometrii i Statystyki UŁ” 1992, nr 98, ser. B, *Problemy demografii i zatrudnienia w Polsce i na Litwie*, red. B. Nowakowska
- The Sex and Age Distribution of the World Populations, The 1994 Revision*, UN, New York 1994
- Trumm A., Kutsar D., Oja U., *Transformation Process in Estonia. A Challenge for Social Policy*, „Yearbook of Population Research in Finland 1993”
- World Population 1996*, DESIPA, UN, New York 1996
- World Population Prospects. The 1994 Revision*, UN, New York 1995
- Vikat A., *Family Formation in Estonia*, The Finnish Demographic Society, Helsinki 1994
- Zwindrinš P., *Population Reproduction in the Baltic Region*, „Yearbook of Population Research in Finland 1989”, The Population Research Institute, Helsinki 1989